

بازخوانی متن مقدس از منظر زنان

تفسیر آمنه ودود از قرآن

Asma Barlas, "Amina Wadud's hermenutics of the Qur'an: women rereading sacred texts", in Suha Taji-Farouki (ed.), *Modern Muslim intellectuals and the Qur'an*, Oxford: Oxford University Press in association with institute of Ismaili Studies, 2004, pp. 97-123.

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

ترجمه: مهرداد عباسی و متینة السادات موسوی

چکیده: یکی از مهم ترین زمینه های پیدایش اندیشه برابری زن و مرد از نگاه اسلام، بازنگری در متون دینی بویژه قرآن بوده است. آمنه ودود یکی از پیشگامان این اندیشه است. ودود در حیات فکری و اجتماعی خود کوشیده تا اثبات کند از نگاه قرآن، مرد ذاتاً هیچ ترجیحی بر زن ندارد و جنسیت معیار رتبه بندی انسان ها نیست؛ اما به تصور او از آنجا که در طول تاریخ، تفاسیر قرآن یکسره به دست مردان و متأثر از ذهنیت مردسالارانه حاکم بر جوامع اسلامی نوشته شده اند، همواره دارای سوگیری های مردانه بوده اند. او حاصل بازخوانی اش از قرآن که حاوی مبانی و نتایج دیدگاه او درباره نگاه قرآن به زن و نقش و جایگاه اجتماعی اوست، در کتابی با نام قرآن و زن به زبان انگلیسی منتشر کرده است. نویسنده در مقاله حاضر به بیان زندگی نامه، شخصیت، اندیشه و آثار آمنه ودود پرداخته و کوشیده است تا آرای وی را در این کتاب و برخی مقالات دیگر تبیین نماید. این مقاله ترجمه ای، از کتاب نواندیشان مسلمان معاصر و قرآن انتخاب شده است. کلیدواژه: عقاید آمنه ودود، برابری زن و مرد در قرآن، تفسیر قرآن از دیدگاه زنان، تفسیر آمنه ودود از قرآن.

اشاره مترجمان

از حدود سه دهه پیش به این سو، بحث هایی جدی درباره مفهوم «فمینیسم اسلامی» در محافل علمی و دانشگاهی، چه در غرب و چه در جهان اسلام، مطرح شده است و ناگزیر دامنه این بحث ها به عرصه سیاست و اجتماع نیز کشیده شده و بر اهداف و آرمان های برخی از جریان های سیاسی و جنبش های اجتماعی اثر گذاشته است. یکی از مهم ترین زمینه های نظری پیدایی اندیشه برابری زن و مرد از نگاه اسلام، بازنگری در متون دینی، بویژه قرآن و در درجه بعدی منابع فقهی و حدیثی بوده است. در این میان، برخی از پیشگامان این اندیشه کار خود را روی بازخوانی متن قرآن به مثابه اساسی ترین منبع اسلامی متمرکز کردند که از جمله مشهورترین آنان آمنه ودود، آمریکایی آفریقایی تبار مسلمان شده است. ودود در حیات فکری و اجتماعی خود که متأثر از تجربه های شخصی او از زندگی زنانه در غرب و فرهنگ حاکم بر جوامع اهل سنت است، کوشیده تا اثبات کند که از نگاه قرآن، مرد در ذات هیچ ترجیحی بر زن ندارد و جنسیت معیار رتبه بندی

انسان ها نیست، اما به تصور او، از آنجا که در طول تاریخ، تفاسیر قرآن یکسره به دست مردان و متأثر از ذهنیت مردسالارانه حاکم بر جوامع اسلامی نوشته شده اند، همواره دارای سوگیری های مردانه بوده اند و از آنها این گونه برمی آید که قرآن نیز زن را موجودی درجه دوم و تحت اراده مرد می داند. او حاصل بازخوانی اش از قرآن یا به تعبیر خودش بازخوانی قرآن از منظر یک زن را در کتابی با نام قرآن و زن به زبان انگلیسی منتشر کرد که در بردارنده مبانی و نتایج دیدگاه او درباره نگاه قرآن به زن و نقش و جایگاه اجتماعی اوست. اسما بارلاس، نویسنده پاکستانی تبار مقاله حاضر، از یک سو خود از طرفداران و ادامه دهندگان اندیشه ودود و از سوی دیگر از جمله صاحب نظران این حوزه و نویسنده کتابی با همین رویکرد است. او در این مقاله به شخصیت و اندیشه های آمنه ودود پرداخته و کوشیده است تا آرای او را در این کتاب و برخی مقالات دیگر تبیین کند. مقاله حاضر از کتاب نواندیشان مسلمان معاصر و قرآن انتخاب شده که هریک از ده مقاله آن به آرا و اندیشه های قرآنی یکی از نواندیشان مشهور جهان اسلام در دهه های اخیر از جمله فضل الرحمان، نصر حامد ابوزید و محمد ارکون اختصاص دارد.

مقدمه

اختصاص یک مقاله به آینه ودود و اندیشه‌های او در کتابی با موضوع نواندیشان مسلمان معاصر و قرآن، به چند دلیل مهم است. نخست اینکه آثار او به نحوی جدی، مبنایی قرآنی را برای برابری جنسیتی در اسلام فراهم می‌آورد و از این رو (سوء) برداشت‌های مردسالارانه از قرآن را با پرسش‌هایی مواجه می‌کند. آثار او از یک سو تحسین عده‌ای را برانگیخت؛ اما از دیگر سو انتقادهایی را از جانب گروهی که از آن برآشفته بودند، متوجه او ساخت. دوم اینکه تنها شخصیت زن در میان نواندیشان بررسی شده در این کتاب ودود است و همین امر نتایج او را مبنی بر اینکه تفسیر قرآن تحت سیطره مردان بوده است و مدعای او را دایر بر اینکه در طول تاریخ اسلام، زنان از حلقه‌های تفسیری و در نتیجه از علم تفسیر قرآن محروم بوده‌اند، کاملاً تأیید می‌کند. به اعتقاد او، این

محرومیت نشان‌دهنده آن است که چرا تفسیر سنتی از محدودیت زن سخن می‌گوید. و دیگر اینکه از میان نواندیشانی که در این کتاب گردآمده‌اند، ودود تنها زن (آمریکایی آفریقایی تبار/ غربی) است که به دین اسلام گرویده است. مواجهه او با دین هم با نوعی خودآگاهی ویژه در ارتباط با هویتش و هم با روح پژوهش انتقادی همراه بود که موجب شد پرسش‌هایی برای او مطرح شود که هیچ‌گاه برای فردی

یکی از مهم‌ترین زمینه‌های نظری
پیدایی اندیشه برابری زن و مرد
از نگاه اسلام، بازنگری در متون
دینی، به‌ویژه قرآن و در درجه
بعدی منابع فقهی و حدیثی بوده
است. در این میان، برخی از
پیشگامان این اندیشه کار خود را
روی بازخوانی متن قرآن به‌مثابه
اساسی‌ترین منبع اسلامی متمرکز
کردند که از جمله مشهورترین آنان
آینه ودود، آمریکایی آفریقایی تبار
مسلمان شده است.

که مسلمان به دنیا آمده باشد، پیش نمی‌آید. از این رو بست که او قادر است دیدگاه‌هایی نو درباره تعالیم قرآن مطرح کند.

ودود پیش از هر چیز اذعان می‌کند که مردم همواره از جاهای خاصی می‌خوانند و انواع خاصی از ذهنیت (سوژکتیویته) را در قرائت‌هایشان پدید می‌آورند. از نگاه او، قرائت (reading) فعالیتی روشن‌گر است و برداشت (interpretation) همواره سوژکتیو است.^۱ از این رو، بهتر است که تحلیل آثار او را نیز با بررسی خود او به مثابه سوژه‌ای برای قرائت آغاز کنیم. در ادامه مروری بر ویژگی‌های برجسته اندیشه، چهارچوب و روش تحلیلی او و سرانجام تفسیر او از قرآن خواهیم داشت. در سراسر این

مقاله، هدف ما معرفی امکان‌های موجود در آثار او برای نظریه‌پردازی دوباره درباره روابط جنسیتی^۲ در اسلام بر اساس روح و تعالیم کاملاً برابری طلبانه قرآن است.

تعلق داشتن زن مسلمان

ودود در سال ۱۹۵۲ در بتسدا در مریلند به دنیا آمد. پدرش کشیشی متدیست و فردی دلسوز اما «سرخورده» بود و مادرش زنی جوان بود که دست‌آخر دوره‌گرد شد. از نگاه خود او که چنین وضعیتی داشت، آن سفر معنوی که او را به دنیای اسلام برد، «با جستجویی برای آرامش متعالی در دل طوفان آغاز شد»^۳ و در مراحل ابتدایی با راهنمایی پدرش پیش رفت. حقیقتاً ودود با «طوفان»‌های بسیاری روبرو بود: در جامعه‌ای که سفیدها برتر بودند، او سیاه متولد شده بود. در جامعه‌ای که ارزش‌ها بر اساس ثروت تعیین می‌شدند، او با فقر دست و پنجه نرم می‌کرد و در جامعه‌ای که به رغم وقوع انقلاب جنسیتی، میان زن و مرد تبعیض قائل می‌شدند، او یک زن بود.

دوران کودکی ودود کوتاه بود. او به سبب فقر ازدواج کرد. مادر او خیلی زود خانواده را رها کرد و بدین ترتیب مالکیت خانه از آنها سلب شد و برای دوره‌ای کوتاه بی‌خانمان بودند. بنابراین می‌توان فهمید که چرا او از این مرحله از زندگی‌اش را مرحله انتقال، تنهایی و مهم‌تر از همه «خیانت» می‌داند. با این همه، او می‌گوید که توانست خود را نجات دهد، هرچند که این کار را از طریق تن‌دادن به انواع «بازی‌ها» که عرف اجتماعی اقتضا می‌کرد و به بهای گذاشتن نقابی بر خود «درون»‌ش به انجام رساند.

با اینکه خانواده ودود از او حمایت فکری نمی‌کردند، استعداد فوق‌العاده او در خواندن؛ یعنی استنباط معانی از کلام، نخستین جرقه‌های آموختن را در او پدید آورد. اگرچه به اندازه کافی باهوش بود و در آزمون ملی در میان پنج درصد نخست شرکت‌کنندگان قرار گرفت، دوره تحصیلات ابتدایی‌اش را خوب نگذراند؛ زیرا این نکته را ملکه ذهن خود کرده بود که «آموختن اهمیتی ندارد». در حالی که نمره‌های او در دبیرستانی که اکثر شاگردانش سفیدپوست بودند، به‌طور چشمگیری پیشرفت می‌کرد، اعتماد به نفس او به‌طور نسبی تنزل می‌یافت؛ زیرا به این موضوع پی می‌برد که «سیاه بودن و زن بودن در آمریکا» چه معنایی

۲. اگرچه جنسیت زیست‌شناختی با جنسیت جامعه‌شناختی تفاوت دارد، اما من از تعبیر sex / gender relationships برای نشان دادن رابطه نزدیک آنها استفاده کرده‌ام. به این دلیل که معلوم نیست زمانی که ودود از gender استفاده می‌کند، همیشه منظور جنسیت جامعه‌شناختی باشد؛ زیرا بخش عمده‌ای از استدلال‌های او درباره جنسیت زیست‌شناختی است. برای بحثی درباره موضوع قرآن راجع به این دو واژه، آن‌گونه که من می‌فهمم، رک به:

Asma Barlas, 'Believing Women' in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an (Austin, TX, 2002).

3. Amina Wadud, 'On Belonging as a Muslim Women,' in Gloria Wade-Gayles, ed., My Soul is a Witness: African-American Women's Spirituality (Boston, 1995), p. 253.

۱. ودود «قرائت» (reading) و «تفسیر» (exegesis) را دو مقوله مجزا می‌داند که من در این باره با او اختلاف نظر دارم. ظاهراً از نگاه او، قرائت مبتنی بر پیش‌فهم‌ها و پیش‌فرض‌های خواننده و در نتیجه سوژکتیو است؛ اما تفسیر بر روش‌های علمی استوار است و اوبژکتیو؛ اما آثار خود او نشان می‌دهد که همیشه این چنین نیست. همچنین، با توجه به نظرات خود او، «هیچ مفسری نمی‌تواند اهمیت قرائت شخصی خودش را نادیده بگیرد و قدرت متن پیشین را از تفسیر بزداید. بنابراین، من واژه‌های قرائت و تفسیر را به یک معنا به کار می‌برم». رک به:

Amina Wadud, Quran and Woman: Rereading the Interpretation Sacred Text from a Woman's Perspective (New York, 1999), p. 94.

این نکته که اسلام همه مؤمنان، چه مرد چه زن را به طلب علم دعوت می‌کند، فوق‌العاده مشکل‌ساز می‌داند. وی با اشاره به طردشدگی‌اش از جانب گروه‌های محافظه‌کار جامعه، صادقانه می‌گوید که شاید «من به عنوان یک زن آفریقایی الاصل و یک زن آمریکایی مسلمان شده، موظف نبودم درباره چیزی فراتر از آنچه دیگران برایم به ارث گذاشته بودند کنکاش کنم».^۹

بنابراین سخت‌ترین درسی که ودود، به عنوان یک مسلمان، باید می‌آموخت این بود که تا زمانی که او به کار خود درباره جهاد جنسیتی ادامه می‌دهد، جایگاهی در میان جریان غالب جوامع اسلامی ندارد؛ اما او پس از اینکه به این واقعیت پی برد، دل‌سرد و مأیوس نشد و از یک سو تفاوت‌های موجود میان اسلام و مسلمانان را به رسمیت شناخت و از دیگر سو بر انتخاب‌های اخلاقی و فکری خودش مهر تأیید زد. او حالا می‌دانست که آرامش و احساس تعلق داشتن را تنها نزد خداوند می‌توان یافت و این امر مبتنی بر فهم این نکته است که یک فرد، در جایگاه خلیفه خداوند یا جانشین بر روی زمین، «نمی‌تواند در برابری عدالتی بی تفاوت باشد و چنین انسانی را نمی‌توان یک مسلمان کامل شمرد».^{۱۰} او این راه را انتخاب کرد که بدون توجه به منافع شخصی خودش، از طریق مقابله با بی‌عدالتی دایر بر انتساب تبعیض و نابرابری جنسی به قرآن هویت کاملاً واقعی یک مسلمان را نمایان کند.

زندگی، اندیشه و آثار ودود

ودود مقطع دکتری خود را در رشته مطالعات اسلامی و عربی در دانشگاه میشیگان در سال ۱۹۸۸ به پایان رساند. پیش‌تر درجه کارشناسی ارشد خود را در رشته مطالعات خاورمیانه در همان مؤسسه گرفته و همچنین مدرک کارشناسی‌اش را در رشته آموزش از دانشگاه پنسیلوانیا دریافت کرده بود. اولین تدریس او بعد از فراغت از تحصیل در گروه علم و میراث وحیانی اسلامی در دانشگاه بین‌المللی اسلامی در مالزی بود که تا سال ۱۹۹۲ ادامه یافت. در همین دانشگاه بود که او به انجمن «خواهران مسلمان»^{۱۱} پیوست و جزوهای متعددی را که مؤید حمایت قرآن از برابری جنسیتی بود منتشر کرد. همچنین در همین زمان بود که او پژوهش اصلی‌اش، قرآن و زن را به چاپ رساند که تا کنون به چاپ پنجم و ویرایش دوم رسیده است. در ویرایش دوم، نام این کتاب عبارت است از قرآن و زن: بازخوانی متن مقدس از منظر یک زن که به زبان‌های ترکی، اندونزیایی و عربی ترجمه شده است. ودود از زمانی که

دارد.^۴ اگر به سبب نژادش در نگاه هم‌مطرازان سفیدپوست محدود می‌شد، جنسیتش او را هنگام ورود به کالج، در نگاه سیاهان به ویژه مردان، متمایز می‌ساخت. مدتی در پی این بود که خود را با جامعه سیاهان منطبق کند و در ابتدا چنین می‌انگاشت که این به معنای «تعلق داشتن به یک مرد سیاه» است؛ اما خیلی زود متوجه شد که این نوع تعلق مناسب او نیست.^۵

ودود در دوران دانشگاه به اسلام گروید؛ اما چگونگی گرویدن او به درستی روشن نیست. همه آنچه او گفته این است که یکی از راه‌های ورود به اسلام برای زنان سیاه‌پوست «مردان مسلمان» اند و این راه برای او تصادفی باز شد.^۶ البته این بدان معنا نیست که او بدون فکروارد این راه شد. هم تربیتی دینی که اشتیاق به جستجوی خدا را در او ایجاد کرده بود راه را بر او می‌گشود و هم به همین اندازه با طرح پرسش‌هایی درباره هدف زندگی و نقش خودش به عنوان یک زن در آن، به اسلام گروید. خوشبختانه او پاسخ پرسش‌هایی را که جستجو می‌کرد یافت. البته همان‌طور که خود ودود اذعان کرده است، پرسش‌های او جزء به جزء پاسخ نگرفتند؛ بلکه در قرآن به «نگرشی به جهان و ماورا همراه با معانی ای‌یقین آور برای نفس» دست یافت.^۷ از سال ۱۹۷۲ که او شهادتین را جاری کرد، به مطالعه معانی احتمالی «نفس» و به ویژه نفس زن در قرآن پرداخت. حدود سه دهه بعد او می‌توانست شهادت دهد که آن چیزی که در قرآن یافته است «تأییدی قاطع بر برابری زنان» است که البته با اعمال و رفتار مسلمانان سازگار نیست. چنین فهمی تعهد ودود را به آنچه او «جهاد جنسیتی» می‌نامد عمیق‌تر کرد. جهاد جنسیتی برای او کشمکش اخلاقی است به معنای پس‌گرفتن برابری قرآنی همچون وسیله‌ای برای به چالش کشیدن و اصلاح نگرش مسلمانان نسبت به زنان.^۸

بیشتر خوانندگان به ویژه زنانی که امکان بالقوه آزادی بخشی آثار ودود و در نتیجه اهمیت آنها در زندگی خودشان را دریافته بودند، از تلاش‌های او به گرمی استقبال کردند؛ اما نوشته‌های ودود، شاید به این دلیل که می‌توانستند تلقی‌های موجود درباره جنسیت و همچنین روابط نابرابر جنسیتی را به هم بریزند، با انتقادهای شدیدی روبرو شدند. او به این موضوع پی برد که «مخالفت با وضعیت پدیدآمده به معنای مخالفت با اسلام قلمداد می‌شود». با اینکه منتقدانش به او برچسب ارتداد نزدند، بسیاری از آنها به جای اینکه «ردیه‌ای اساسی، انتقادی و منسجم» درباره نقاط ضعف آثار او بنویسند، «لقاب اهانت‌آمیزی به او دادند و به ترور شخصیت او پرداختند». او این موقعیت را با توجه به

9 . Ibid., p. xviii.

10 . Ibid., p. xix.

۱۱ . خواهران مسلمان (Sisters In Islam = SIS)، «گروهی شامل زنان متخصص مسلمان است که به دفاع از حقوق زنان در چهارچوب اسلام متعهد شده‌اند. تلاش ما برای حمایت از حقوق زنان مسلمان مبتنی است بر اصول برابری، عدالت و آزادی مقرر شده در قرآن که در طی مطالعه این متن مقدس بر ما آشکار شده است». رک به:

<http://www.Sistersinislam.org.my>

4 . Wadud, 'On Belonging', p. 258.

5 . Ibid., p. 260.

6 . Ibid., p. 263.

7 . Ibid., p. 265.

8 . Wadud, Qur'an and Woman, p. x.

می‌ماند، بلکه چنان‌که فضل‌الرحمان^{۱۶} نیز گفته است، اصول بنیادین شکل‌دهنده تعالیم قرآن آشکار نخواهد شد. در نتیجه، بیشتر مفسران در نهایت احکام خاص قرآنی را تعمیم می‌دهند، که به اعتقاد ودود، کاری ظالمانه به‌ویژه علیه زنان بوده است و برخی از زیان‌آورترین محدودیت‌ها علیه زنان نتیجه این است که «راه‌حل‌های قرآن برای مسائل خاص به‌گونه‌ای تفسیر شده‌اند که گویی اصولی کلی‌اند»^{۱۷}. او مثال‌های زیادی را در این باب ارائه می‌دهد. از جمله نمونه‌ای از اینکه مفسران احکام راجع به لباس و پوشش را چگونه تفسیر کرده‌اند. او تصریح می‌کند:

قرآن تلقی‌ای عمومی درباره مسئله پوشش مطرح می‌کند و می‌گوید که «لباس تقوا بهترین است»؛ اما شریعت (فقه اسلامی) اشارات قرآن به شیوه‌های خاص اعراب قرن هفتم میلادی را مبنای استنباط فقهی درباره عفت در نظر می‌گیرد. در نتیجه پوشیدن نوع خاصی لباس (مثلاً روبند) نمونه‌ای مناسب از عفت قلمداد می‌شود.^{۱۸}

ودود می‌گوید:

به این ترتیب، تعمیم روبندزدن موجب می‌شود که نمادهای عفت که در جامعه فرهنگی و اقتصادی عرب قرن هفتم میلادی تعریف شده بود نیز تعمیم یابد و از این طریق تخصیص فرهنگی به تعالیم قرآنی اعمال شود. به اعتقاد او در عمل این تخصیص کاربرد تعالیم قرآنی را محدود می‌کند، چرا که فرهنگ‌ها لزوماً عقاید یکسانی درباره عفت ندارند. از این رو، ودود معتقد است که ما نیاز داریم بدانیم که آن چیزی که قرآن به ما می‌آموزد، «اصل عفت است... نه روبندزدن و انزوا که نمادهایی مخصوص به آن بافت [عربی] بودند»^{۱۹}.

او می‌گوید که با این همه، اگرچه قرآن راهنمایی‌های کلی اخلاقی را پیشنهاد می‌دهد، «واقعیت این است که این مطالب در قرن هفتم میلادی نازل شد که اعراب تلقی خاص و تصور نادرستی درباره زنان داشتند و رفتارهای وقیحانه‌ای علیه آنان انجام می‌دادند و همین امر به صدور دستورهای خاص آن فرهنگ انجامید»^{۲۰}.

البته ودود تنها شخصی نیست که بر رابطه بین قرآن (متن) و اوضاع و احوال نزول آن (بافت) تأکید می‌کند. همان‌طور که فاروق شریف نیز

از مالزی بازگشت، در گروه مطالعات فلسفه و ادیان دانشگاه ویرجینیا کامن‌ولث، در مقام استادیار تدریس‌کرده است. در همین زمان او به مدت یک سال بورسیه مدرسه علوم دینی هاروارد بود.

اگرچه نوشته‌های ودود گسترده است، تحقیقات او از حیث موضوع و روش اشتراک دارند. موضوعی که او همواره به آن می‌پردازد، مفهوم‌سازی قرآن از جنسیت و روابط جنسیتی است و تمرکز روشی او بر این مسئله است که بهترین روش خواندن متن، به‌ویژه برای کشف «صدای یک زن» در آن، چگونه است. در واقع، یکی از کمک‌های اساسی ودود به گفتمان دینی مسلمانان، نشان دادن روابط میان پرسش‌های نظری و روش‌شناختی، به‌ویژه رابطه میان تفسیر قرآن (آنچه ما از گفته‌های قرآن می‌فهمیم) و ابزارهای تولید آن (کسی که قرآن را می‌خواند و نحوه خواندن او) است. بنابراین تمرکز او بر بررسی این مسائل است: «آنچه قرآن می‌گوید، آن را چگونه می‌گوید، آن چه درباره قرآن گفته می‌شود و کسی که درباره قرآن می‌گوید». در سال‌های اخیر، به این دغدغه‌ها چیز دیگری اضافه شده است: «آنچه ناگفته مانده است: حذف‌ها و سکوت‌ها [در متن قرآنی]»^{۱۲}. بنابراین ودود به جای اینکه قرآن را با تفاسیر (مردسالارانه) اش در هم بیامیزد و برخی تلاش‌های تفسیری را مقدس و در نتیجه نقدناپذیر بداند، هم به بررسی تفاسیر مسلمانان از قرآن و هم مطالعه روش‌های متنی آنان در تولید آنها پرداخت. برای انجام این کار او ناگزیر از نقد تفاسیر سنتی به عنوان نخستین گام در حرکت به سمت زمینه‌های آنها بود. در چنین بافتی، او سعی کرد نشان دهد که اولاً روشی که مسلمانان به طور سنتی برای خواندن قرآن به کار برده‌اند، روشی «جزء‌نگرانه» بوده است.^{۱۳} همان‌طور که او اشاره می‌کند، بیشتر تفاسیر دوره کلاسیک که مسلمانان روش و تفسیر آنان را معتبر و خدشه‌ناپذیر می‌شمارند، «با اولین آیه سوره اول قرآن شروع می‌شود و بعد آیه دوم همان سوره و آیه به آیه تا پایان قرآن ادامه می‌یابد. هیچ تلاشی درباره شناخت موضوعات و بحث درباره رابطه اجزای قرآن با یکدیگر به طور موضوعی صورت نپذیرفته (یا تلاش بسیار اندکی انجام شده) است». به اعتقاد او، حتی زمانی که برخی از مفسران به رابطه میان دو آیه اشاره دارند، هیچ «اصل تفسیری» را به کار نمی‌گیرند، چنان‌که روشی برای «پیوند دادن مفاهیم، ساختارهای زبانی، اصول یا موضوعات با یکدیگر تقریباً وجود ندارد»^{۱۴}.

ودود معتقد است که با خواندن قرآن به صورت قطعه‌قطعه و بدون توجه به بافت آیات نه تنها انسجام درونی یا «نظم»^{۱۵} قرآن مغفول

16. Fazlur Rahman, Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition (Chicago, 1982).

17. Wadud, Quran and Woman, p. 99.

18. Amina Wadud, 'Towards a Qur'anic Hermeneutics of Social Justice: Race, Class and Gender' Journal of Law and Religion, 7, I (1995-96), p. 44.

19. Wadud, Qur'an and Woman, p. 10.

20. Ibid., p. 9.

12. تأکیدها از خود اوست)؛ Wadud, Quran and Woman, p. xiii.

13. Mustansir Mir, Coherence in the Quran: A Study of Islah's Concept of Nazm in Tadabbur-i-Quran (Plainfield, IN, 1986).

14. Wadud, Qur'an and Woman, p. 2.

15. Mir, Coherence in the Quran.

می‌داند که هرواژه، «چه به جاندار اشاره کند چه غیرجاندار، چه بر ابعاد طبیعی دلالت کند چه فراطبیعی، با واژه‌های جنسیت‌دار بیان می‌شود». با این حال، او می‌پرسد که «مفاهیم فراجنسیتی را چگونه می‌توان با زبان جنسیتی بیان کرد؟»^{۳۰} برای نمونه مسلمانان با ضمیر مذکر او (هو) به خدا اشاره می‌کنند، با اینکه به گفتهٔ ودود، زبان نمی‌تواند «آنچه را با زبان نمی‌توان بیان کرد»، نشان دهد و هرچند قرآن به صراحت استفاده از تشبیه را برای خدا ممنوع می‌شمارد.^{۳۱} بنابراین او می‌گوید که مسلمانان دست‌کم باید متوجه این نکته باشند که زبان راجع به خدا را «نمی‌توان به صورت تجربی و لفظ به لفظ تفسیر کرد»؛^{۳۲} چنان‌که پژوهشگران در زمینه‌هایی دیگر گفته‌اند، مذکرانگاشتن خدا تضمین‌کنندهٔ نظریه‌های مبنی بر امتیازات ویژهٔ مردان در نظام‌های مردسالار دینی است تا جایی که به مردان اجازه می‌دهد تا قرابتی نادرست بین خودشان و خدا برقرار کنند.^{۳۳}

بنابراین سومین نقد ودود بر تفسیر سنتی مربوط به این مسئله است که تعالیم قرآن چگونه از طریق نگاه جنسیتی شکل می‌گیرد، هم از این نظر که زبان قرآن دربارهٔ جنسیت چگونه تفسیر می‌شود (ادامهٔ مقاله را

کمک‌های اساسی ودود به گفتمان

دینی مسلمانان، نشان دادن

روابط میان پرسش‌های نظری و

روش‌شناختی، به ویژه رابطهٔ میان

تفسیر قرآن (آنچه ما از گفته‌های

قرآن می‌فهمیم) و ابزارهای تولید

آن (کسی که قرآن را می‌خواند و

نحوهٔ خواندن او) است.

ببینید) و هم از این جهت که آن را چه‌کسی تفسیر می‌کند. به اعتقاد او این واقعیت که در طول تاریخ مردان قرآن را تفسیر کرده‌اند، هم ماهیت مردانهٔ تفسیر و هم گرایش ضدزنانهٔ آن را نشان می‌دهد. بر اساس توضیحات او، آنچه در «پارادایم‌های اصلی بحث‌های

راجع به قرآن و تفسیر» مغفول مانده، زنان و تجربه‌های شان است که یا به‌کلی حذف شده‌اند یا «از نگاه و منظر و خواسته‌ها و نیازهای مردان» تفسیر شده‌اند.^{۳۴} البته این گرایش مختص مسلمانان نیست؛ زیرا متون اساسی همهٔ ادیان را مردان تفسیر کرده‌اند و نیز توضیح این امر، با توجه به اینکه قرآن «در برابر پیشینه‌ای طولانی از سنت مردسالارانه ظهور کرد»، چندان مشکل نیست.^{۳۵} با این همه، دیدگاه ودود آن است که با توسل به «الفاظی دربارهٔ برابری در اسلام»، نمی‌توان برخلاف ناشی از حذف صدای زنان در تفسیر غلبه کرد.^{۳۶} افزون بر این، خاموش کردن

می‌گوید: بسیاری از آیات «به زمان یا مکان خاصی مربوطند» و بسیاری از مقررات کیفری قرآن در ارتباط با موقعیت عربستان قرن هفتم است که الزام‌آور شمردن آنها در دورهٔ حاضر «خطای تاریخی تأسف‌آور»ی خواهد بود.^{۳۱} بدین ترتیب، چالش هر نسل جدید مسلمانان «فهم اصول ارائه‌شده از طریق موارد خاص است؛ زیرا اصول اموری جاودانی‌اند و می‌توان آنها را در زمینه‌های اجتماعی گوناگونی به کار برد».^{۳۲} خود قرآن «چه به صورت ضمنی چه آشکار، مبنای منطقی راه‌حل‌ها و قوانینش را که از آنها می‌توان اصول کلی را استنباط کرد به دست می‌دهد».^{۳۳} با وجود این، در طول تاریخ، مفسران کوششی در این باره انجام نداده‌اند؛ هم به این دلیل که قرآن را همچون متنی منسجم و یکپارچه ندیده‌اند و هم به این سبب که دریافته‌اند که در قرآن، متن و زمینه زیر نفوذ یکدیگرند.^{۳۴} از سوی دیگر، ودود طرفدار آن است که در عین اینکه قرآن را همچون کلیتی متنی می‌خواند، تعالیم آن را در بستر تاریخ و زمینهٔ آنها مطالعه کند (ر.ک به: ادامهٔ مقاله).

مسلمانان محافظه‌کار مانع از هر کوششی در جهت مطالعهٔ قرآن بر اساس بافت آن می‌شوند؛ زیرا به گفتهٔ آنان، چنین رویکردی به سبب تاریخی کردن قرآن راه را بر جهان‌شمول بودن آن می‌بندد؛ اما باید گفت که واقعیت چیز دیگری است.^{۳۵} از یک منظر، خود قرآن تصدیق می‌کند که «مضامین آن ماهیتی ضرورتاً وابسته به زمان و موقعیت دارند».^{۳۶} از منظری دیگر، چنان‌که فضل‌الرحمان می‌گوید، قرآن «در بستر تاریخ و در تقابل با زمینه‌ای اجتماعی-تاریخی قرار دارد و پاسخی به آن است».^{۳۷} در واقع، قرآن «پاسخ خداوند از طریق ذهن محمد (عنصری اساساً بی‌اهمیت انگاشته شده نزد راست‌گیشی اسلامی) به اوضاع و احوالی تاریخی (عنصری به شدت محدود شده در فهم واقعی قرآن از سوی راست‌گیشی اسلامی) است».^{۳۸} به بیانی دقیق‌تر، «برای مصون ساختن قرآن از تاریخ می‌بایست تاریخ آن را نامربوط ساخت» و نیز از فرآیند «تصرف خلاقانه» آن به دست نسل‌های بعدی مسلمانان جلوگیری کرد.^{۳۹}

چنانچه تفسیر سنتی قرآن در تلقی تاریخی قرآن ناکام مانده باشد - چنان‌که ودود نشان می‌دهد - در فهم نقش زبان در ایجاد معانی جنسیتی - اغلب به روش‌هایی که خود قرآن قصد نداشته - نیز ناموفق بوده است. ودود با تسلط بر زبان عربی کلاسیک و عربی معاصر،

30 . Wadud, Qur'an and Woman, p. xii.

31 . Q 16: 74 in Abdullah Yusuf Ali, The Holy Quran: Text, Translation and Commentary (New York, 1988), p. 676.

32 . Wadud, Qur'an and Woman, p. 11.

۳۳ . برای نمونه ر.ک به:

C. Bynum, S. Harrell and P. Richman, eds., Gender and Religion: On the Complexity of Symbol (Botson, 1986).

34 . Wadud, Qur'an and Woman, p. 2.

35 . Cragg, The Event of the Quran, p. 14.

36 . Amina Wadud, 'Alternative Quranic Interpretation and the Status of Women' in

21 . Faruq Sherif, A Guide to the Contents of the Qur'an (London, 1985), pp. 3-4.

22 . Wadud, Qur'an and Woman, p. 9.

23 . Rahman, Islam and Modernity, p. 20; (تأکیدها از خود اوست).

24 . Kenneth Cragg, The Event of the Quran: Islam in its Scripture (Oxford, 1994), p. 116.

۲۵ . دربارهٔ موضع محافظه‌کارانه، به تفصیل در 'Believing Women' بحث کرده‌ام.

26 . Cragg, The Event of the Quran, p. 115.

27 . Rahman, Islam and Modernity, p. 5.

28 . Ibid., p. 8.

29 . Cragg, The Event of the Quran, pp. 114-123.

قرآن را آشکار می‌سازد، بلکه به مسلمانان می‌فهماند که در بازانندیشی درباره فهم متن مقدس، در طرح‌ریزی روش‌های جدید تفسیری و در مشارکت دادن زنان در فرایند تولید دانش چه چیزی به خطر می‌افتد. او معتقد است که این نقد هم به زنان اجازه می‌دهد تا هویت اسلامی اصیل‌تری را ایجاد کنند، هم «سطوح جدیدی از فهم و مشارکت انسان در حیات دینی» را نشان می‌دهد.^{۴۳} او امید دارد که وقتی مسلمانان نیاز به بازخوانی مستمر قرآن را احساس کنند (یکی از فرضیه‌های اساسی فلسفه هرمنوتیک این است که تفسیر فرایندی بی‌پایان است که هیچ نگاه واحدی نمی‌تواند پایان بخش آن باشد،^{۴۴} تفسیری برابری‌گرایانه‌تر و مطمئناً دربردارنده صدای زنان را نیز خواهند پذیرفت.

به سوی هرمنوتیک برابری

لازمه چنین تفسیری چیست؟ حتی مهم‌تر اینکه، با توجه به اینکه محتوای دانش هرگز مستقل از روش‌های تولید آن نیست، چه روشی می‌تواند چنین تفسیری را ایجاد کند؟ بنابراین بهتر است قبل از پرداختن به تفسیر و دود، چهارچوب ادراکی و روش شناختی او را دقیق‌تر بررسی کنیم.

نقد و دود بر تفسیر سنتی و نیز تفسیر قرآن خود او با تبیین این نکته آغاز می‌شود که «آنچه از متن... زیر عنوان تفسیر ریشه می‌گیرد نه یکی است و نه همان چیزی است که خدا اراده کرده است».^{۴۵} این تفاوت میان «کلام خدا و درک زمینی آن»،^{۴۶} مسئله‌ای قدیمی در کلام اسلامی است و خود قرآن هم از آن سخن می‌گوید.^{۴۷} با وجود این در طول زمان، مکاتب تفسیری مسلمانان تفسیر خودشان و در نتیجه منابع تفسیری خودشان را مساوی با وحی دانسته‌اند. برای نمونه، مکتب فقهی حنفی که بر اساس روشی دیرپا به پیروانش تعلیم می‌دهد که برای حصول اطمینان از «اتصال با گذشته»، متن را با مراجعه به آثار نسل‌های پیشین تفسیر کنند، بر آن است که اعتبار آنچه از سوی نسل‌های بعدی تعیین می‌شود، مساوی با اعتبار وحی است.^{۴۸} مکاتب فقهی

صدای زنان هم خود آنان و هم مردان را از تثبیت «فهمی جامع از معنای مسلمانبودن»^{۴۹} بازمی‌دارد و در نتیجه هر دو گروه را از تجربه گسترده و وسیع «ظرفیت بالقوه اسلام» محروم می‌کند؛ زیرا تنها مردان اجازه خواهند یافت تا «مشروعیت را تعریف و تعیین کنند».^{۴۸} به گفته او «زن و مرد در اسلام مساوی‌اند، در عین اینکه با یکدیگر متفاوت‌اند»؛ بنابراین، تجربه‌های آنان نیز متفاوت است. با این حال، این تجربه ممتاز جایی در تفسیر ندارد؛ زیرا مردان این حق را که «به زنان بگویند چگونه زن باشند غصب کرده‌اند. این مردان بوده‌اند که معنای مسلمان بودن را هم برای مردان مسلمان و هم برای زنان مسلمان تعیین کرده‌اند».^{۴۹} با اینکه مسلمانان عموماً اعتراضی به چنین وضعیتی ندارند، از نظر و دود هیچ توجیهی در قرآن یا سنت پیامبر برای آن نمی‌توان یافت. در مقابل او می‌گوید که خاموش کردن صدای زنان و تابودانستن آنان نه

و دود معتقد است که با خواندن

قرآن به صورت قطعه‌قطعه و

بدون توجه به بافت آیات نه تنها

انسجام درونی یا «نظم» قرآن

مغفول می‌ماند، بلکه چنان که فضل

الرحمان نیز گفته است، اصول

بنیادین شکل دهنده تعالیم قرآن

آشکار نخواهد شد.

تنها بی‌حرمتی به آنان به عنوان یک انسان است، بلکه دیدگاه قرآن دایر بر برابری زنان و مردان به عنوان خلیفه خدا را نیز تضعیف می‌کند. همان طور که او توضیح می‌دهد هدف از آفرینش انسان‌ها زمانی آشکار می‌شود که خدا فرمود: «به راستی من در روی زمین خلیفه‌ای برای خودم آفریده‌ام» (بقره: ۳۸). خلافت بر روی زمین مسئولیت هرانسانی است. در جهان بینی قرآن، انجام این مسئولیت دلیل وجود انسان هاست. از این رو، انکار شخصیت زنان انکار ظرفیت خلافت آنها و مخالفت با امکان انجام این مسئولیت اساسی از سوی آنان است که خداوند آن را برای همه افراد بشر مقرر کرده است.^{۴۰}

با توجه به این دیدگاه قرآن درباره آفرینش انسان و خلافت او، و دود این پرسش را مطرح می‌کند^{۴۱} که «سنت فکری اسلامی، بدون بذل توجیهی آشکار به صدای زنان، هم به عنوان بخشی از متن و هم به عنوان پاسخی به آن، چگونه می‌تواند تحول یابد؟»^{۴۲}

نقد و دود بر تفسیر سنتی نه تنها کاستی‌های قرائت‌های مردسالارانه

Gisela Webb, ed., *Windows of Faith: Muslim Women Scholar-Activists in North America* (Syracuse, NY, 2000), p. 13.

37. Ibid., p. 19.

38. Ibid., pp. 14, 19.

39. Ibid., p. 18.

40. Ibid., p. 48.

41. Wadud, *Qur'an and Woman*, p. x.

۴۲. و دود به صورت دقیق روشن نمی‌کند یا شاید من درست متوجه نمی‌شوم که منظور او از «بخشی از متن» چیست؛ زیرا قرآن متن دوجنسیتی نیست؛ یعنی صدای زنانه و مردانه در آن نیست، چون توسط انسان نوشته نشده است. البته به نظر می‌آید که منظور این باشد که زنان و مردان آن را متفاوت قرائت می‌کنند.

43. Wadud, 'Alternative Qur'anic Interpretation', p. 11.

44. Paul Ricœur, *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*, trans. John B. Thompson (Cambridge, 1981), p. 189.

45. Wadud, 'Alternative Qur'anic Interpretation', p. 11.

46. Josef van Ess, 'Verbal Inspiration? Language and Revelation in Classical Islamic Theology' in Stefan Wild, ed., *The Qur'an as Text* (Leiden, 1996), p. 189.

۴۷. من درباره‌ی تفسیر قرآن از خود در کتاب 'Believing Women' بحث کرده‌ام. استدلال من این است که مفهوم یگانگی خداوند یا توحید نشان می‌دهد که ما به تفسیر کلام خدا (قرآن) در پرتو آنچه درباره‌ی می‌دانیم (هستی‌شناسی خدا) نیاز داریم. از آنجاکه آنچه ما درباره‌ی خداوند می‌دانیم از نحوه‌ی توصیف خدا از خدا (ماهیت خودآشکارکننده‌ی خدا) در قرآن ناشی می‌شود، ما باید تفسیری از قرآن را با بررسی ماهیت خودآشکارکننده‌ی خدا در آن آغاز کنیم. به نظر من، این ماهیت با قرائت متن آن به مثابه متنی مردسالارانه در تضاد است، چنانکه اصول روش‌شناختی که قرآن برای قرائتش مشخص می‌کند مورد استفاده قرار گیرد.

48. Brandon Wheeler, *Applying the Canon in Islam: The Authorization and Maintenance of Interpretive Reasoning in Hanafi Scholarship* (Albany, NY, 1996), pp. 14, 88, 239.

هرمنوتیکی پیچیده»^{۵۳} می‌بیند، هرچند از این اصطلاحات استفاده نمی‌کند. او تعالیم قرآنی را بر حسب زمینه‌های تاریخی و اجتماعی که اسلام در پی اصلاح آنها بود و نیز بر حسب ساختارهای نحوی و زبان‌شناختی خود متن توضیح می‌دهد. اگرچه همانطور که اشاره شد، محافظه‌کاران «فهم تاریخی» قرآن را نمی‌پذیرند،^{۵۴} بسیاری از محققان مسلمان معاصر از این مسئله دفاع کرده‌اند. برای نمونه، محمود محمد طاهای معتقد است که چنین رویکردی برای استخراج اصول کلی از قرآن ضروری است. تفاوت این است که طاهای تمایز میان عام و خاص را به خود وحی و تقسیم‌بندی آن به دو دوره مکی و مدنی مرتبط می‌سازد. به اعتقاد او، سوره‌های مکی ابعاد عمومی‌تر و برابری طلبانه پیام اسلام را در بردارند و سوره‌های مدنی جنبه‌های خاص و محدودتر را شامل می‌شوند؛ زیرا به نظر او، بر اساس اندیشه‌های مترقی رمزگذاری شده در سوره‌های مکی نمی‌توان به سوره‌های مدنی اعتقاد داشت. با وجود این فقیهان مسلمان، با اعتقاد به اینکه سوره‌های مکی با سوره‌های مدنی نسخ شده‌اند، در تدوین شریعت از سوره‌های مدنی استفاده کرده‌اند. راه حل پیشنهادی طاهای این است: جابه‌جایی برخی از ابعاد شریعت [از یک گروه [مدنی] به گروه دیگر [مکی] از طریق بررسی منطق نسخ]. در حقیقت به گفته طه، آنچه مورد نیاز است پیام ثانویه اسلام از طریق اندیشه انتقادی جدید یا همان اجتهاد است.^{۵۵}

اما با وجود جانبداری از اجتهاد، ودود نیز همچون فضل‌الرحمان، تلقی «حیات پیامبر و قرآن در دو دوره مجزا و منفصل مکه و مدینه را که بیشتر محققان امروزی به آن خو گرفته‌اند»، نمی‌پذیرد.^{۵۶} در مقابل، او وحی را امری مستمر از حیث تاریخی و متنی می‌بیند. به علاوه به گفته او، نه همه سوره‌های مکی ماهیتی عام دارند و نه همه سوره‌های مدنی ماهیتی خاص. به نظر او تصمیم‌ناپذیر بودن درباره عام و خاص تنها از راه هرمنوتیک قابل حل است؛ یعنی با «الگویی که اصول اساسی اخلاق را از طریق ترجیح گزاره‌های عام بر موارد خاص برای تحولات بیشتر و تأملات فقهی و حقوقی فراهم می‌آورد».^{۵۷} ممکن است این دیدگاه با توجه به تأکید ودود بر تاریخی کردن قرآن، متناقض به نظر برسد؛ اما چنین نیست؛

و تفسیری از طریق برابر کردن اعتبار خودشان با اعتبار وحی مشروعیت می‌یابند؛ اما این کار گفتار الهی را با تفسیرهای بشری اش درهم می‌آمیزد و بدین ترتیب گرایش‌ها و تعصبات را جایگزین کلام خدا می‌کند. درهم‌آمیختگی قرآن با تفسیرش همچنین مانع قرائت‌های جدید از قرآن می‌شود؛ زیرا به مکاتب تفسیری اجازه می‌دهد تا به غلط نقد بر تفسیر را نقد بر قرآن بدانند و به اسم پیروی از سنتی که در دین تحریم شده، قرائت‌های جدید را به گوشه‌ای برانند. از این طریق، آنان قادر خواهند بود تا هم از نفوذ و اقتدار خودشان محافظت کنند، هم از تفوق دانش دینی‌شان که حاصل تلاش عده‌ای اندک از عالمان مذکور در نخستین سده‌های اسلامی است. اگرچه مسلماً همه عالمان مسلمان زن ستیز نبودند، فضای جنسیتی حاکم بر دوران زندگی آنها (سده‌های میانی) چنین بود و همه آنان از این فضا بسیار تأثیر می‌پذیرفتند.^{۴۹} به همین دلیل، اینکه ودود بین کلام خدا و تفسیرهای بشری تمایز قائل می‌شود، نکته‌ای بسیار تعیین‌کننده است.

طرفداری از این تمایز، اگرچه ودود را یک سنت‌گرا معرفی می‌کند، به او امکان می‌دهد تا بینش هرمنوتیکی جدید را دایره‌ای که تفسیر مسئله‌ای ذهنی (سوژکتیو) و ناتمام است نیز بپذیرد، در حالی که مسلمانان در تلقی تفسیر سنتی آن را نادیده انگاشته‌اند. این دیدگاه به او اجازه می‌دهد که قرآن را از قرائت‌های نادرست برهاند و نیز در تأیید یا رد برخی قرائت‌ها سخن بگوید. بدین ترتیب، به رسمیت شناختن نقش ذهنیت (سوژکتیویته) در تفسیر ودود را از گفتن اینکه برخی تفاسیر واقعاً از بقیه بهترند، باز نمی‌دارد. این مسئله تناقض‌آمیز نیست؛ زیرا خود قرآن دستور می‌دهد که آن را برای بهترین معانی اش بخوانید و همچنین اصولی را برای این کار مشخص می‌کند؛^{۵۰} و هم می‌گوید که قرآن ظرفیت پذیرش قرائت‌های متفاوت را دارد و هم اینکه ارزش آنها به یک اندازه نیست. هرمنوتیک یک فن مبتنی بر این فرض است که اگرچه «قرائت‌های گوناگون به خودی خود متناقض نیستند، همه تفاسیر نیز ارزشی همسان ندارند».^{۵۱} اعتقاد به چند معنا بودن متن به معنای اعتقاد به نسبیت اخلاقی نیست. همان‌طور که التزام به تک معنا بودن (یعنی باور به اینکه تنها یک قرائت صحیح از یک متن وجود دارد) دلالتی بر فضیلت اخلاقی ندارد.

دوم اینکه، ودود قرآن را متنی «دارای شرایط تاریخی»^{۵۲} و «کلیتی با

Nicholas Wolterstorff, *Divine Discourse: Philosophical Reflection on the Claim that God Speak* (Cambridge, 1995).

۵۳. این نوعی اشاره به کتاب مقدس است؛ اما برای قرآن و متون مقدس دیگر نیز قابل استفاده است.

C. Boff, 'Hermeneutics: Constitution of Theological Pertinency', in R.S Sugirtharajah, Ed., *Voices from the Margin: Interpreting the Bible in the Third World* (New York, 1991), p. 34.

۵۴. Abdulwahab Bouhdiba, *Sexuality in Islam*, trans. Alan Sheridan (London, 1985), p. 3.

۵۵. Mahmud Mohamad Taha, *The Second Message of Islam* (Syracuse, NY, 1987), pp. 23-24.

۵۶. Fazlur Rahman, *Major Themes of the Quran* (Minneapolis, MN, 1980), p. 133.

۵۷. Wadud, *Qur'an and Woman*, p. 30.

۴۹. برای نمونه رک به:

Leila Ahmad, *Women and Gender in Islam: The Historical Roots of a Modern Debate* (Connecticut, 1992); Barbara Stowasser, *Women in the Quran: Traditions and Interpretation* (New York, 1994).

۵۰. See *ibid.*

۵۱. Trible in Gerard O. West, ed., *Biblical Hermeneutics of Liberation: Modern of Reading the Bible in the South African Context* (Pietemritzburg, South Africa, 1995), p. 149.

۵۲. من این اصطلاح را از نیکلاس ولترستورف گرفته‌ام که آن را در بافتی دیگر به کار می‌برد:

یا روح قرآنی» باشد، «تقلیل یافته است به این که واژه یا آیه ای با واژه یا آیه دیگر تفسیر شود». ودود معتقد است که چنین لفظ‌گرایی محدودی به هیچ هدف تفسیری کمک نمی‌کند و موجب نادیده‌گرفتن ویژگی‌های قرآن می‌شود و بر مبنای شواهد تاریخی ضد این رویکرد سخن می‌گوید. او یادآور می‌شود که پس از یکی از جنگ‌ها، عمر بن خطاب از گرفتن غنیمت که در قرآن به صراحت ذکر شده است، امتناع کرد و گفت که اگر چنین کند در موقعیت دشوار موجود روح قرآن را نادیده‌گرفته است.^{۶۳} به گفته ودود اگر امروزه کسی از حروف قرآن یا فراتر بگذارد تا به روح قرآن وفادار باشد، او را بدعت‌گذار و مرتد می‌پندارند و علت این مسئله را این واقعیت می‌داند که مسلمانان «معتقد نیستند که کلیت قرآن می‌تواند چیزی بیشتر از بخش‌های آن را ارائه کند».^{۶۴} بر این اساس، قرائت ودود از قرآن به معنای فهم خصلت و روح قرآن و نه صرفاً حروف آن است.

اینکه ودود قرآن را «تعیین‌کننده اصلی»^{۶۵} معانی خودش می‌داند، مؤید آن است که او وحی را خودبسنده می‌بیند. اگرچه این عقیده در سنت اسلامی ریشه دارد، آن دسته از افرادی که قرآن را بر اساس سنت و قول و فعل پیامبر و در نتیجه بر اساس متون دینی ثانویه نظیر حدیث تفسیر می‌کنند، از او انتقاد کرده‌اند. انتقاد از او به اندازه‌ای شدید بود که او ناگزیر در ویرایش دوم کتابش از خودش دفاع کرد. او می‌گوید که در قرآن، برخلاف حدیث، خطا راه ندارد و او نمی‌تواند باور کند که پیامبر بیان قرآن درباره «برابری زن و مرد» را انکار کرده باشد و حتی اگر او با موردی خلاف این روبرو شود، «جانب قرآن را خواهد گرفت»؛ زیرا «اهمیت بالاتری» دارد.^{۶۵}

ودود طرفدار عقیده تغییرناپذیری قرآن است، با اینهمه معتقد است که فهم ما از تعالیم قرآن می‌تواند و می‌بایست دست خوش تغییر باشد. بنا به گفته او، آنچه در قرائت‌های مختلف قرآن تغییر می‌کند خود قرآن نیست، بلکه نحوه فهم آن در هر جامعه و توسط افراد آن جامعه است و او نیز مانند دیگر محققان جدید، این فهم متغیر را حاصل نحوه پرداختن مسلمانان به خود متون ناشی از انواع سؤالاتی می‌داند که درباره آن می‌پرسند. او درباره علوم منشعب از تفسیر می‌گوید که «این علوم پاسخگوی پرسش‌هایی خاص و برآورده‌کننده نیازهایی خاص در دوره‌ای خاص بوده‌اند»؛ اما «برخی پرسش‌ها بروز نکردند و در نتیجه، پاسخ به آنها نیز دنبال نشد. بدیهی است که این پاسخ‌ها را نمی‌توان پیدا کرد».^{۶۶} مفهوم این سخن آن است که مسلمانان گذشته سؤالاتی را درباره قرآن به‌ویژه راجع به موضع آن درباره برابری و جنسیت نپرسیده

زیرا نوعی رویکردی تاریخی را از جمله در تفسیری از مفهوم «اسباب نزول» رد می‌کند. اگرچه مفسران این اصطلاح را «دلیل وحی (یک یا چند آیه خاص)» معنا می‌کنند؛ اما می‌گویند که معنای دقیق‌تر آن «موقعی (یا گاهی دلیلی) است که یک آیه خاص در آن نازل می‌شود». تأکید بر این تمایز نکته‌ای اساسی است؛ زیرا این تعریف «کاربرد اصول مبنایی قرآن را گسترده‌تر می‌سازد» تا آنجا که در نظر گرفتن یک رویداد به عنوان «دلیلی» برای یک آیه اعتقاد به فراتاریخی بودن قرآن را تضعیف می‌کند و قرآن را به «کتابی تاریخی در معنای محدود رویدادها تبدیل می‌کند». به اعتقاد ودود هدف از یادآوری زمینه‌های تاریخی نزول یک آیه، فهم زمینه است نه «محدود کردن اصول قرآنی به آن زمینه».^{۵۸}

به این ترتیب، موضع ودود پیچیده به نظر می‌آید. از یک سو، معتقد است که مسلمانان برای فهم قرآن در زمینه معاصر باید آن را در زمینه تاریخی‌اش بفهمند و می‌گویند که به نظر او و فضل‌الرحمان که آثارش مبنای کار ودود است، آن چیزی که وحی را با انسان‌ها مرتبط می‌کند، قراردادن آن در میان تاریخ است؛ اما از سوی دیگر، تلقی قرآن به عنوان سندی تاریخی را نمی‌پذیرد. به گفته او، قرآن «تاریخی اخلاقی» است که اهداف آن «فراتاریخی و متعالی» اند، به گونه‌ای که تأثیر یا معنای آنها در موقعیت زمانی آنها خلاصه نمی‌شود. در واقع او معتقد است که هدف قرآن دایره‌برفراهم‌آوری «هدایت عمومی» است که این امر وجود مواردی از «جزئیات تاریخی» در آن را توجیه می‌کند. به تعبیر دقیق‌تر «اگر خواننده فرض کند که سندی تاریخی می‌خواند، آنچه می‌خواند ممکن است اهمیتی در زندگی‌اش نداشته باشد»؛ اما اگر خوانندگان بدانند که جزئیات تاریخی‌ای که «قرآن به اندازه کافی و نه خیلی زیاد به آنها ارائه می‌دهد»، به منظور روشن کردن دستورهای عمومی است، خواهند توانست ارتباط آنها را با زندگی خودشان متوجه شوند.^{۵۹}

اگر اندیشه در نظر گرفتن اوضاع و احوال تاریخی در تفسیر ودود امری اساسی است، دیدگاه او دایره‌براینکه خود متن «فرآیندی کلی و یکپارچه» است نه «توالی خطی عبارات» نیز اهمیتی همسان دارد.^{۶۰} توجه به کلیت متنی او را سوق می‌دهد تا قرآن را بر اساس روابط درون‌متنی بخواند که همان تفسیر قرآن به قرآن است و قرآن خودش آن را توصیه می‌کند^{۶۱} و مفسران نیز در طول تاریخ از آن سخن گفته‌اند؛ اما چنان‌که ودود اشاره می‌کند، نه تنها رویکردهای درون‌متنی به قرآن «نادر» اند، بلکه همه قرائت‌های درون‌متنی آن نیز در عمل کلیت‌نگرانه نیستند،^{۶۲} بلکه این روش اغلب به جای اینکه در خدمت تبیین «فضا

63. Ibid., p. 43.

64. Mustansir Mir, 'The Sura as a Unity: A Twentieth Century Development in Quran Exegesis', in G.R. Hawting and Abdul-Kader A. Shareef, eds., Approaches to the Qur'an (New York, 1993), p. 218.

65. Wadud, Qur'an and Woman, pp. xvii-xviii.

66. Ibid., pp. xx-xxi.

58. Ibid., pp. 30-31.

59. Ibid., p. 30.

۶۰. این تعریف پل ریکور از متن است.

Hermeneutics and Human Science, p. 212.

61. Ibid., p. 30.

62. Wadud, 'Alternative Quranic Interpretation', p. 44.

به کار رفته چه در «محدودهٔ متنی گسترده‌تر» - مطالعه شوید.^{۷۲}

در مجموع ودود قرآن را همچون کلیتی منسجم و براساس ادعاهای حقیقی خود این کتاب می‌خواند و هم به زمینه‌های تاریخی تعالیم اش و هم به ساختارهای زبان شناختی و دستوری اش توجه دارد. لایهٔ زیرین این اصول مفهومی و روشی، دغدغه‌ای اخلاقی است که مسلمانان یاد بگیرند قرآن را برای بهترین معانی اش بخوانند، اگرچه او این موضوع را با این واژه‌ها بیان نکرده است. ودود خودش انتخاب می‌کند تا این کار را انجام دهد تا هم هویت کاملاً اسلامی معتبری را نشان دهد و هم با خودپسندی آن دسته از مردانی مقابله کند که «با اینکه برای خودشان احترام و منزلت می‌خواهند، آن را از زنان تنها به سبب اینکه زن هستند دریغ می‌کنند». او به طور خاص توجیحات نادرست افراد خودپسندی

را رد می‌کند که از طریق تفاسیر نقد ودود بر تفسیر سنتی نه تنها تنگ‌نظرانه یا سوء برداشت‌ها از متن کاستی‌های قرائت‌های مردسالارانهٔ قرآن را آشکار می‌سازد، بلکه به مسلمانان می‌فهماند که در برابر برابری و انسانیت را که از تعالیم قرآن است نادیده می‌گیرند.^{۷۳} او بیان می‌کند که بسیاری از مفسران با بیان معانی تنگ‌نظرانه و منفی متناسب با امیال و ادراکات و تبعیض‌های ضدزنانه‌شان به

جای اینکه خودشان را با قرآن تعالی دهند، آن را به سطح خودشان تنزل می‌دهند. این مسئله اغلب براساس یک کلمه انجام می‌شود. برخی از این کلمات حتی در متن هم وجود ندارند.^{۷۴} متأسفانه چنین گرایش‌هایی نوعی «ذهنیت بگیرو ببنند» را در میان مسلمانان پروراندند است که «شُرذاتی» را در زن جستجو می‌کند و براین اساس همهٔ فشارها و محدودیت‌های اعمال شده بر او را توجیه می‌کند.^{۷۵} ودود این مسئله را نفرت‌انگیزی می‌خواند؛ زیرا با روح قرآن که به برابری و احترام به زن و مرد دستور می‌دهد ناسازگار است. به گفتهٔ او، اگر مسلمانان یاد بگیرند که این اصول قرآنی را در زندگی‌شان جاری کنند، خواهند توانست نمونه‌هایی پیشرو از نظام‌های انسانی و اجتماعی ایجاد کنند.^{۷۶} شاید در نهایت، این دیدگاه اخلاقی که عدالت، برابری و منزلت حق خدادادی هر انسان است، واضح‌ترین چیزی باشد که هرمنوتیک ودود را از بسیاری از دیگر محققان متمایز می‌سازد.

بازخوانی قرآن از منظر یک زن

اگر نمی‌از پروژۀ ودود ایجاد «مبنایی برای تفسیر غیرسنتی از منظری

بودند که شاید به این سبب که نیاز به چنین پرسشی نبوده است یا شاید آنان هنوز به این سطح قرآن راه نیافته بودند. همچنین آنان پاسخ برخی پرسش‌ها را نیز نیافته بودند. به این ترتیب ودود هم بازخوانی خود از قرآن را توجیه می‌کند و هم این امکان را برای همهٔ مسلمانان دیگر در نظر می‌گیرد که همواره پرسش‌هایی جدید دربارهٔ آن بپرسند. این جزء جدایی‌ناپذیر همهٔ فرایندهای تفسیری است؛ اما مسلمانان محافظه‌کار به آن بدبین‌اند.

با وجود این، امروزه بسیاری از محققان مسلمان پذیرفته‌اند که فهم ما از قرآن مبتنی بر توانایی‌های فکری و روش‌های ماست و از این رو همواره تغییرپذیر و ناقص است؛ برای مثال، عبدالکریم سروش نیز معتقد است که با اینکه «آخرین دین در اختیار ماست... اما آخرین فهم از دین هنوز نیامده است».^{۶۷} در واقع، معرفت دینی «به عنوان شاخه‌ای از معرفت بشری ناقص و ناکافی و در چهارچوب فرهنگ است».^{۶۸} به همین سبب، «احیاگران» در ادوار مختلف باید اندیشهٔ دینی را احیا کنند، بدفهمی‌ها را اصلاح کنند و دین را به سوی ذاتش سوق دهند.^{۶۹} اما سروش با وجود حمایت از چنین فرآیندهایی از نقش زن در آنها سخن نگفت، در حالی که ودود آن را بسیار مهم می‌داند تا آنجا که جنسیت را «مقوله‌ای فکری» و نه صرفاً موضوعی برای گفتگو می‌شمارد.^{۷۰} او یکی از وظایف خود را این می‌داند که «روش‌های تفسیر جنسیت را بیان کند و از اینکه چنین موضوعی چگونه می‌تواند نقشی محوری در تجزیه و تحلیل جامع قرآنی داشته باشد دفاع کند».^{۷۱}

تعلق خاطر ودود به مسئلهٔ جنسیت در دو سطح جلوه‌گراست. در سطح نخست، همان‌طور که گفته شد، او بر این اساس که قرآن مدافع برابری جنسیتی است از مشارکت زنان در فرایند تفسیر قرآن حمایت می‌کند و می‌گوید که فقط زنان می‌توانند خودشان را معرفی کنند و مشارکت آنان برای ایجاد معرفتی یکپارچه از اسلام ضروری است. در سطح دوم، تأکید او بر نیاز به بررسی زبان قرآن است، به‌ویژه با توجه به این واقعیت که در زبان عربی واژهٔ خنثی وجود ندارد. به گفتهٔ او اگرچه این بدان معناست که هر واژه «یا مذکر است یا مؤنث؛ اما نمی‌توان گفت که کاربرد هر واژه برای شخص مذکر یا مؤنث لزوماً آن را به این جنسیت‌ها محدود می‌کند». بنابراین از نظراو، کشف معانی دقیق قرآن تنها در صورتی امکان‌پذیر است که کارکرد زبان، ساختارهای صرف و نحوی و بافت متنی که واژه‌ای خاص در آن به کار رفته - چه در همان بافتی که

72 . Ibid., p. xiii.

73 . Ibid., p. 96.

74 . Ibid., p. 97.

75 . Ibid., p. 99.

76 . Ibid., p. 101.

67 . Abdolkarim Soroush, Reason, Freedom, and Democracy in Islam: Essential Writings of 'Abdolkarim Soroush, ed. and tr., Mahmoud Sadri and Ahmad Sadri (Oxford, 2000), p. 37.

68 . Ibid., p. 32.

69 . Ibid., p. 86.

70 . Wadud, Qur'an and Woman, p. xi.

71 . Ibid., p. xiv.

جنسیتی را تأیید کند؛ زیرا لازمه چنین درجه بندی ها و نابرابری هایی، اندیشه تفاوت های جنسیتی است.^{۸۳}

در واقع، قرآن نه تنها نظریه تفاوت جنسیتی را یاد نمی دهد، بلکه عقیده برابری هستی شناختی جنسیت ها را می آموزد. چنان که قرائت های ودود و رفعت حسان نشان می دهد، در اسلام زن و مرد از نظر هستی شناختی با یکدیگر مرتبط اند و این رابطه براساس برابری است نه بر مبنای تفاوت گذاری و درجه بندی. بنابراین مثلاً قرآن نمی آموزد که زن و مرد از ماده های متفاوتی خلق شده اند یا اینکه زن از مرد خلق شده یا حتی اینکه زن بعد از مرد خلق شده است.^{۸۴} اینها ادعاهای مردسالاری دینی برای توجیه درجه بندی/ نابرابری جنسیتی است. در مقابل، ودود و حسان و محققانی دیگر به این نکته اشاره دارند که قرآن می آموزد که انسان ها از یک نفس واحد به وجود آمده اند و به آنها ذات، ظرفیت و توانایی های یکسان داده شده است. ودود استدلال می کند که قرآن نه تنها «نمی گوید که خدا خلقت بشر را با نفس آدم که مرد است، آغاز کرد، بلکه با کاربرد واژه هایی چون نفس و زوج در توضیح خلقت (نساء: ۱)، تأکید می کند که «پدر و مادر نخستین از آغاز و برای همیشه به یکدیگر مربوط بوده اند؛ بنابراین هر دو به یک اندازه اهمیت دارند» و ذاتاً مشابه اند. اگرچه خداوند انسان ها را «به صورت جفت هایی از زن و مرد» آفرید، قرآن «هیچ خصوصیت آشکاری را به هیچ یک از آن دو به صورت انحصاری نسبت نمی دهد».^{۸۵} مثلاً مسئولیت اخراج این زوج از بهشت را به زن منسوب نمی کند که این ادعا برای توجیه معرفی زن به عنوان موجودی که طبیعتاً لاقید است و مرتکب گناه می شود به کار می رود. در مقابل، «قرآن همیشه به جز یک جا، برای اینکه نشان دهد چگونه شیطان آدم و حوا را فریب داد^{۸۶} و چگونه آن دو نافرمانی [خدا] کردند^{۸۷} از صیغه تثنیه عربی استفاده می کند؛ بنابراین اگرچه مسلمانان مرد را هنجار معرفی کرده اند و زن را «کمتر از مرد» دانسته اند، خود قرآن هرگز موافق این مسئله نیست.^{۸۸} تنها مبنای تفاوت میان انسان ها، شخصیت اخلاقی یعنی توانایی برخورداری از تقوا، در آنهاست و در روز قیامت براساس کارهای اخلاقی درباره آنان داوری خواهد شد. آنچه در قرآن و برای قرآن اهمیت دارد، جنسیت نیست، بلکه «ایمان و عمل» اشخاص است.^{۸۹}

۸۳. برای نمونه رک به:

Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greek to Freud* (Boston, 1990); and Marshall Sahlins, *The Use and Abuse of Biology: An Anthropological Critique of Sociobiology* (Ann Arbor, MI, 1976).

84. Wadud, *Qur'an and Woman*, pp. 20-21.

85. Riffat Hassan, 'An Islamic Perspective', in Karen Lebacqz, ed., *Sexuality: A Reader* (Cleveland, 1999), p. 342.

۸۶. قرآن در نقل داستان البته نام «حوا» را برای همسر آدم به کار نبرده است.

87. Wadud, *Qur'an and Woman*, pp. 24-25

88. *Ibid.*, p. 35.

89. *Ibid.*, p. 58.

مورد تأیید قرآن» باشد،^{۷۷} نیمه دیگران پیشنهاد تفسیری برابری طلبانه از خود قرآن است (با توجه به پیچیدگی تفسیر او و همچنین محدودیت صفحات، در این قسمت تنها می توان طرحی کلی از آن را بیان کرد).

در کانون روش تفسیر ودود، این ادعا وجود دارد که قرآن مفهوم برتری هستی شناختی مرد و پایین تر بودن زنان یا اطاعت آنان از مردان را تعلیم نمی دهد. او معتقد است که برخلاف ادعای بیشتر مسلمانان، قرآن از «تفاوت های اساسی میان زنان و مردان در خلقت، در ظرفیت و نقش اجتماعی، در قابلیت هدایت (به ویژه هدایت قرآنی) و در پاداش های

در مجموع ودود قرآن را همچون کلیتی منسجم و بر اساس ادعاهای حقیقی خود این کتاب می خواند و هم به زمینه های تاریخی تعالیم اش و هم به ساختارهای زبان شناختی و دستوری اش توجه دارد. لایه زیرین این اصول مفهومی و روشی، دغدغه ای اخلاقی است که مسلمانان یاد بگیرند قرآن را برای بهترین معانی اش بخوانند.

را «از متنی عام و جهانی به متنی ویژه یک فرهنگ» تنزل می دهد که البته بسیاری به غلط چنین چیزی را ادعا کرده اند.^{۸۰} در واقع به اعتقاد ودود، قرآن خود «... بر تفاوت جنسیت ها غلبه می کند... تا هدفش برای هدایت همگانی را تحقق بخشد».

در همین رابطه، عمیق ترین دیدگاه ودود این است که قرآن از مقوله جنسیت [حتی] برای تمایز گذاشتن میان انسان ها استفاده نمی کند، چه رسد به اینکه آن را برای تبعیض علیه زنان به کار گیرد. در واقع، در قرآن «مقوله زن» یا «انسان با تأکید بر جنسیت» وجود ندارد.^{۸۱} بدین ترتیب در حالی که قرآن تفاوت های «کالبدشناختی» (زیست شناختی) را به رسمیت می شناسد، به این تفاوت ها یا به خود جنسیت، معنایی سمبلیک نمی دهد (جنسیت را با عمل جنسی خلط نمی کند، چنان که خودش در جای دیگر همین را گفته است).^{۸۲} به هر حال، اگر جنسیت در قرآن مقوله ای مهم نباشد، قرآن نمی تواند از تفاوت های جنسیتی حمایت کند و اگر قرآن نتواند از تفاوت های جنسیتی حمایت کند، نمی تواند درجه بندی ها یا نابرابری های

77. Vincent J. Cornell, 'The Quran as Scripture,' *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, ed. John L. Esposito (New York, 1995), vol. 3, p. 92.

78. Wadud, *Qur'an and Woman*, p. 7; (تأکیدها از خود اوست).

79. *Ibid.*, p. 8.

80. *Ibid.*, p. 9.

81. *Ibid.*, p. xxi; (تأکیدها از خود اوست).

82. *Ibid.*, loc. Cit.

می‌کنند. ودود همچنین تفسیر آیه ۲۸۲ بقره را که دوزن را به جای یک مرد به عنوان شاهد توصیه می‌کند و قاعده دو به یک را تثبیت می‌کند، زیر سوال می‌برد. او می‌گوید که اگر مقصود قرآن این باشد، «چهار شاهد زن می‌توانند جایگزین دو شاهد مرد شوند؛ اما قرآن این جایگزینی را مطرح نکرده است».^{۹۳} همچنین او استدلال می‌کند که این قاعده دو به یک «از طریق ساده‌انگاری بیش از حد بحث قرآن درباره قوانین ارث تقویت شده است» که این‌گونه تفسیر می‌شود که همواره سهم الارث زن نصف سهم الارث مرد است؛ اما چنان‌که او اظهار می‌دارد، «اگر با یک دختر بچه طرف باشیم، سهم او نصف است» و این اصل که زنان نیمی از آنچه به مرد می‌رسد، ارث می‌برند، «تنها روش تقسیم دارایی نیست،

اگرچه هدف تفسیر ودود ایجاد

مبنایی قرآنی برای برابری جنسیتی

در اسلام است، او به خوانندگان

یادآوری می‌کند که معنای

متفاوتی از «برابر» و «برابری»

وجود دارند. او آن دسته از

نظریه‌های برابری را که می‌گویند

زنان و مردان عین یکدیگرند،

رد می‌کند.

بلکه یکی از چندین روش ممکن تقسیم اموال است».^{۹۴} در نهایت ودود به بازخوانی احکام قرآن درباره طلاق می‌پردازد و نشان می‌دهد که این احکام حافظ حقوق زن‌اند. تفسیر هر آیه شامل قرائتی دقیق از زبان، صرف، نحو و تجزیه و تحلیل زمینه تاریخی آن است، به طوری که به خوانندگان کمک کند تا منطق

تعالیم قرآن و احکام عمومی‌ای را که می‌خواهند انتقال دهند حتی از طریق «موارد خاص» متوجه شوند.

اگرچه هدف تفسیر ودود ایجاد مبنایی قرآنی برای برابری جنسیتی در اسلام است، او به خوانندگان یادآوری می‌کند که معنای متفاوتی از «برابر» و «برابری» وجود دارند. او آن دسته از نظریه‌های برابری را که می‌گویند زنان و مردان عین یکدیگرند، رد می‌کند. همچنین نظریه‌هایی را که می‌گویند زن و مرد با یکدیگر برابر نیستند؛ چون از نظریه بیولوژیکی متفاوت‌اند، نمی‌پذیرد. چنان‌که او پیوسته تأکید می‌کند، قرآن، آفرینش، خلافت، اخلاق یا شخصیت انسان را در جنسیت قرار نداده است، بلکه در مقابل، بر انسانیت برابرزن و مرد تأکید دارد و از عشق، احترام و مراقبت متقابل آنان حمایت می‌کند. همین اصول موجود در کلیت تعالیم قرآن است که به اعتقاد ودود، موجب می‌شود قرآن همچنان با زندگی زنان (و مردان) مسلمان امروز ارتباط برقرار کند. او می‌گوید که قرآن می‌تواند راهنمای ما «در هر عصری باشد، اگر هر نسلی قرآن را به گونه‌ای تفسیر کند که مقصود قرآن را به طور کامل نشان دهد».^{۹۵}

مسلمانان محافظه‌کار هرگونه تفسیری را که دال بر همزمانی خلقت زن و مرد است نمی‌پذیرند؛ زیرا نظریه برتری مردان را به صورت جدی تضعیف می‌کند، با این حال به سادگی می‌پذیرند که در محدوده ایمان و عبادات مردان و زنان برابرند و نیز معتقدند که در قلمرو قانون و اجتماع این برابری وجود ندارد. این ادعا به منزله آن است که بگویم اگرچه زن و مرد در پیشگاه خداوند برابرند، در نگاه مردان برابر نیستند. چنین عقایدی گاه از آیاتی ریشه می‌گیرد که به گونه‌ای تفسیر می‌شوند که گویی خداوند مردان را بر زنان برتری داده است و آنها را محافظان زنان قرارداده است (قوامون علی). همچنین از این فرض ناشی می‌شود که رفتار متفاوت قرآن با زنان و مردان در مسائلی از قبیل تعدد زوجات، شهادت دادن، ارث و نظایر اینها تأییدی بر نابرابری ذاتی زن و مرد است؛^{۹۶} اما ودود چنین ادعاهایی را با تفسیر آیه‌های مربوط بر اساس زمینه آنها رد می‌کند. برای مثال، نشان می‌دهد که «درجه» اشاره به حقوق شوهر در طلاق دارد و ربطی به برتری ذاتی مرد یا حقوق مردان به طور کلی ندارد و نیز «برتری» اشاره به سهم بیشتر مردان در ارث است که به واسطه مسئولیت‌های مالی بیشتر مردان نسبت به زنان است، نه اینکه خداوند مردان را برتر می‌داند؛ چون مرد به دنیا آمده‌اند و تعبیر «قوامون علی» به نقش شوهر به عنوان نان‌آور خانواده اشاره دارد نه به محافظت مردان از زنان یا حکم فرمایی بر آنان.^{۹۷}

به همین ترتیب ودود تفسیرهای سنتی آیه‌های دیگری را که طوری تفسیر شده‌اند که بر تسلط مرد بر زن دلالت می‌کنند، به چالش می‌کشد. از جمله آیه ۳۴ سوره نساء که بنا بر تفسیر آن، زن باید از شوهرش فرمانبرداری کند (قانتات) و مرد حق دارد تا زن نافرمان (ناشزه) را کتک بزند (ضرب)؛ اما بر اساس تفسیر ودود، «قانتات» اشاره‌ای به وضعیت اخلاقی اطاعت زن و مرد در برابر خداست و «نشوز» به وضعیت اختلاف زناشویی و نه به نافرمانی زن اشاره دارد و «ضرب» محدود کردن بدر رفتاری در حق همسر است، نه اجازه دادن برای این کار. به همین نحو درباره تعدد زوجات در آیه ۳ سوره نساء که نشان‌دهنده بر امتیاز و برتری مرد قلمداد می‌شود، ودود اشاره می‌کند که ارجاع قرآن به این کار در بافت بحثی درباره «رفتار عادلانه با یتیمان» است و به توانایی مرد در داشتن رفتار عادلانه با بیشتر از یک همسر بستگی دارد. در نتیجه، موضوع این آیه عدالت است. رفتار عادلانه، مدیریت عادلانه درآمد، عدالت در حق یتیمان، عدالت در حق همسران و نظایر اینها.^{۹۸} قرآن در هیچ موردی تعدد زوجات را روشی برای برخورد با ناتوانی زن در آسستنی یا فراهم نمودن نیازهای جنسی مرد یا حتی برای مردانی که توانایی تأمین چند زن را دارند، پیشنهاد نمی‌کند و همه اینها دلایلی است که مسلمانان برای توجیه تعدد زوجات استفاده

93. Ibid., p. 86.

94. Ibid., p. 87; (تأکیدها از خود اوست).

95. Ibid., p. 104; (تأکیدها از خود اوست).

۹۰. برای نقادی بر خلط «تفاوت» و «نابرابری» بنگرید به: 'Believing Women'.

91. Wadud, Qur'an and Woman, pp. 66-74.

92. Ibid., p. 83; (تأکیدها از خود اوست).

نتیجه‌گیری

کرده، در نشان دادن این نکته است که مسئولیت قرائت‌های نادرست ظالمانه و ضدّ زن از قرآن متوجه خوانندگان آن است نه خود متن. حال که او با بیان نکاتی نویدبخش و امیدوارکننده امکان نگاهی حقیقتاً آزادی‌بخش به برابری و منزلت انسان در قرآن را به ما نشان داده است، حتی کسانی که به سختی از قرائت او انتقاد می‌کنند نیز دیگر نمی‌توانند به سادگی برای جنسیت‌گرایی خودشان مأمنی در قرآن بیابند.

با افزایش جمعیت مسلمانان در سرتاسر دنیا این نکته آشکار شده است که امتیازهای تعلق یافته به مردان در جوامع اسلامی به این سبب نیست که قرآن از نابرابری جنسی حمایت می‌کند، بلکه نتیجه قدرت آن دسته از مردان است که از مردسالاری‌ای بهره‌مندند که اسلام نقشی در ایجاد آن ندارد و در واقع به روش‌های مختلف آن را تخطئه می‌کند.^{۹۶} بدین ترتیب، زنان مسلمان به تدریج این موضوع را می‌پذیرند که نیازی نیست برای مظلومیت‌شان محملی در عقایدشان بیابند؛ زیرا چنین تبعیضی از سوی خداوند مقرر نشده است. در مقابل، چنان‌که در آثار ودود آمده است، نفی استقلال و برابری زنان، نقض‌کننده هدف قرآن دایر بر «برابری کامل» است.^{۹۷}

همان‌طور که دیگر محققان مسلمان - به ویژه لیلا احمد و فاطمه مرزیسی - نیز نشان داده‌اند، استمرار نابرابری جنسیتی و زن‌گرایی در جوامع مسلمان بیشتر با عوامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تاریخی مرتبط است تا با دین. با این حال، اگرچه تبعیض جنسی و زن‌گرایی در همه جوامع وجود دارد و مختص جوامع دینی نیست و اگرچه مسلمانان تنها مردمی نیستند که علیه زنان تبعیض قائل می‌شوند، امروزه یکی از نیرومندترین منابع ایدئولوژیک برای این ستم روا شده در جوامع مسلمان دانش دینی یا، به تعبیر دقیق‌تر، دانش درباره دین است. چون همواره مردان در جایگاه «مفسران رسمی مراد خداوند»^{۹۸} قرار داشته‌اند، قادر بوده‌اند تا به شدت بر مواضع و رفتارهای مسلمانان نسبت به زنان تأثیر بگذارند. شاید به همین دلیل است که محققان زن مسلمان به شکل روزافزونی به تفسیر قرآن علاقه‌مند می‌شوند. عزیزه الحبري و رفعت حسان از معروف‌ترین آنها هستند. حتی محققانی نظیر احمد نیز که خودشان بر تفسیر قرآن متمرکز نیستند، بر نیاز زنان به انجام این کار تأکید می‌کنند با توجه به این واقعیت که قرائت‌های متفاوت از یک متن واحد (دینی) می‌تواند فهم‌های اساساً متفاوتی از اسلام را برداشته باشد.

آمنه ودود یکی از پیشگامان این حوزه و تأثیرگذارترین آنهاست. آثار او که این مقاله تنها به گزارش و معرفی آنها اختصاص داشت، بیش از همه قرائت‌های ظالمانه از قرآن را به چالش می‌کشد و ارتباط تفسیر قرآن را با پروژه‌هایی زنان مسلمان نشان می‌دهد. البته همچنان این پرسش باقی است که آیا مسلمانان چالش‌بازنگری فهم‌شان از برابری و روابط جنسیتی را در پرتو تفسیر او دنبال خواهند کرد یا نه. تاکنون چنان‌که گفته شد و آن‌طور که انتظار می‌رفت، کار او هم تحسین‌ها را برانگیخته است و هم انتقادها را. با این حال اگر او موفقیتی کسب

۹۶. رک به: 'Believing Women'

۹۷. Wadud, 'Alternative Qur'anic Interpretation', p. 47.

۹۸. Ibid., p. 47.